

«Народи моря» та Північне Причорномор'я

В. І. Клочко

Стаття присвячена одному з аспектів зв'язків населення Північного Причорномор'я та Східного Середземномор'я у II тис. н. е.—проблемі участі північнопричорноморських племен у «навалі Народів Моря».

Археологічні дослідження останніх років дозволяють по-новому, більш обгрунтовано, виходити на рівень історичних інтерпретацій пам'яток бронзової доби. Протягом цього десятиріччя дослідники неодноразово зверталися до проблеми зв'язків Причорномор'я з іншими регіонами. Встановлення хронологічних меж таких зв'язків зараз має конкретні джерела, які розширюють наші уявлення про історичні події певного часу.

Однією з найважливіших подій кінця II тис. до н. е. в Східному Середземномор'ї є досить загадкова «навала Народів Моря», згадки про яку донесли до нас давньоєгипетські писемні джерела. В європейській літературі це поняття визначається як ряд історичних подій у Східному Середземномор'ї 1250—1150 рр. до н. е., що призвели до послаблення Єгипту, загибелі Хеттської держави та Мікенської Греції, значних змін у політичній та етнічній обстановці, економіці та матеріальній культурі населення вказаного регіону. Особливе місце в історичних дослідженнях цих подій посідають питання походження та ідентифікації народів, що брали участь у «навалі Народів Моря», насамперед тих, «що прийшли з-за моря», «тих, що прийшли з північних країн», «Народів Моря» єгипетських писемних джерел.

Н. К. Сандарс збирала й систематизувала історичні та археологічні пам'ятки, в яких розповідається про участь у цих подіях племен Центральної та Східної Європи¹.

Дослідження Я. Боузека підтверджують участь у «навалі Народів Моря» центральноевропейських культур урнових поховань².

Знахідки сабатинівської кераміки³ і зброї⁴, кістяних шпильок культури Ноа⁵ у Східному Середземномор'ї вказують на участь у цих подіях представників населення культурно-історичної області Кослоджени-Ноа-Сабатинівка Західного та Північного Причорномор'я. Отже, можна ставити питання про переселення частини цих племен на Балкани та Малу Азію в XIII—XII ст. до н. е.

Вказані дослідження не тільки розширили наші знання про взаємовідносини народів Північного Причорномор'я зі Східним Середземномор'ям у II тис. до н. е., але й дозволили пов'язати окремі знахідки з конкретними історичними подіями, одержати певні уявлення про динаміку та зміни характеру цих зв'язків протягом часу.

¹ Sandars N. The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean 1250—1150 B.C.—London, 1978.—224 p.

² Bouzek J. The Aegean, Anatolia and Europe: cultural interrelations in the Second millennium B.C.—Praha, 1985.—269 p.

³ Rutter J. Ceramic evidence for northern intruders in southern Greece at the beginning of the Late Helladic III C period // American Journal of Archaeology.—1975.—79.—P. 17—32; Sandars N. Op. cit.—P. 192; Черняков И. Т. Связи сабатиновских племен Северного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем (по керамическим находкам) // Северное Причерноморье.—К., 1984.—С. 34—42.

⁴ Клочко В. И. Археологические свидетельства участия населения Северного Причерноморья в нашествии «Народов Моря» на Восточное Средиземноморье // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.—Тез. докладов VI Респ. конф. молодых археологов.—К., 1987.—С. 69, 70.

⁵ Hochstetter A. Eine Nadel der Noua-Kultur aus Nordgriechenland (Ein Beitrag zur absoluten Chronologie der späten Bronzezeit im Karpatenbecken) // Germania.—1981.—59, 2.—S. 239—259.

Особливе місце серед знахідок в археологічних пам'ятках цього періоду посідають металеві вироби. Так, у Північному Причорномор'ї трапились два скарби з речами середземноморського типу — Козорізьський та Щетківський. Козорізьський скарб, що походить з Миколаївської області⁶, вмщував егейську дволезову сокиру та серп, характерний для дичівських скарбів Болгарії. Щетківський скарб з Кіровоградської області складався із знарядь егейських типів — дволезових сокир та серпів⁷. Аналізи показали, що метал Щетківського скарбу належить до міді місцевої групи Лб⁸. Всі вироби скарбу являють собою необроблені відливки, що ніколи не використовувалися за призначенням, а частина з них є типовим ливарним браком. Останнє також свідчить на користь місцевого виготовлення виробів.

Англійський дослідник А. Хардінг, вивчивши дволезові сокири егейських типів, знайдених в Англії, на Балканах і в Північному Причорномор'ї, припускає, що вони позначають сліди діяльності торговельно-ремісничих колоній кріто-мікенського суспільства і, передусім, майстрів-ливарників⁹. Ця думка підтверджується знахідками кріто-мікенської кераміки XV—XIII ст. до н. е. на Британських островах і Балканах. Відсутність таких матеріалів у Північному Причорномор'ї ускладнює вирішення питання про характер зв'язків цього регіону з Середземномор'ям, але згадані скарби свідчать про існування їх у другій половині II тис. до н. е.

Слід згадати ще про одну категорію знахідок — шпильки «кіпрського» типу (1700—1600 рр. до н. е.), знайдені на поселеннях культур Ноа та сабатинівської¹⁰. Найімовірніше, вони є імпортами зі Східного Середземномор'я.

Якщо наведені вище факти свідчать про існування торговельних зв'язків, спрямованих зі Східного Середземномор'я у Північне Причорномор'я, то знахідки зброї вказують на зворотній напрямок контактів. Так, найближчі аналогії вістря списа — відбитка на ливарній формі, знайденого в першому горизонті Новокиївської ливарної майстерні (вістря дремайлівського типу)¹¹ — походять із толосів Родосу і Кріта, де вони трапились разом з мікенськими рапірами, датованими Н. К. Сандарс першою половиною XV ст. до н. е. (рис. 1, 1, 2; 2, 1—3)¹². Серед вістрів списів із названих гробниць можна виділити ймовірні імпорти із Північного Причорномор'я — списи з відлітою втулкою, а також місцеві репліки з них, виконані в ковальській техніці, характерній для пізньомікенських зброярів¹³. У могильнику на о. Родос (Ялісос), звідки походять вістря списів південноукраїнського (дремайлівського) типу, виявлено і вістря до стріли (рис. 2, 8)¹⁴, аналогічне стрілам, що відливались у ливарній формі, — з поселення Слободка у Нижньому Подністров'ї (рис. 1, 7). Поблизу с. Зазим'я Київської області знайдено ливарну форму, яка була призначена для виготовлення плоских сокир¹⁵, аналогічних сокирі, що походить із поховання у Кносі (Зафер Папоура) на о. Кріт (рис. 2, 7)¹⁶.

⁶ Tallgren A. La Pontide prescythique après l'introduction des metaux // Eurazia Septentrionalis Antiqua.— 1926.— II.— S. 5.— 246.— Fig. 95.

⁷ Ibid.— Fig. 95.

⁸ Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.— М., 1976.— С. 106.

⁹ Harding A. Mycenaean Greece and Europe: the evidence of the bronze tools and implements // Proceedings of the Prehistoric Society.— 1975.— 41.— P. 183—202.

¹⁰ Flourentzos P. The so-called "Cypriot pins" in the Near East and Europe // Archeologické rozhledy.— 1978.— XXX.— č. 4.— S. 408—419.

¹¹ Гершкович Я. П., Клочко В. И., Евдокимов Г. Л. Новокиевская литейная мастерская и проблемы хронологии сабатиновских памятников Нижнего Поднепровья // СА.— 1987.— № 2.— С. 142—158.

¹² Sandars N. Later aegean bronze swords // American Journal of Archaeology.— 1963.— 67.— N 2.— P. 117—154.— Pl. 21, 1.

¹³ Müller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte.— München, 1980.— Band. 4.— Taf. 182, 198, 199.

¹⁴ Ibid.— Taf. 182, 3.

¹⁵ Березанская С. С. Восточнотшинская культура // Археология УССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 437—444.— Рис. 119, 11.

¹⁶ Müller-Karpe H. Op. cit.— Taf. 199, B 4.

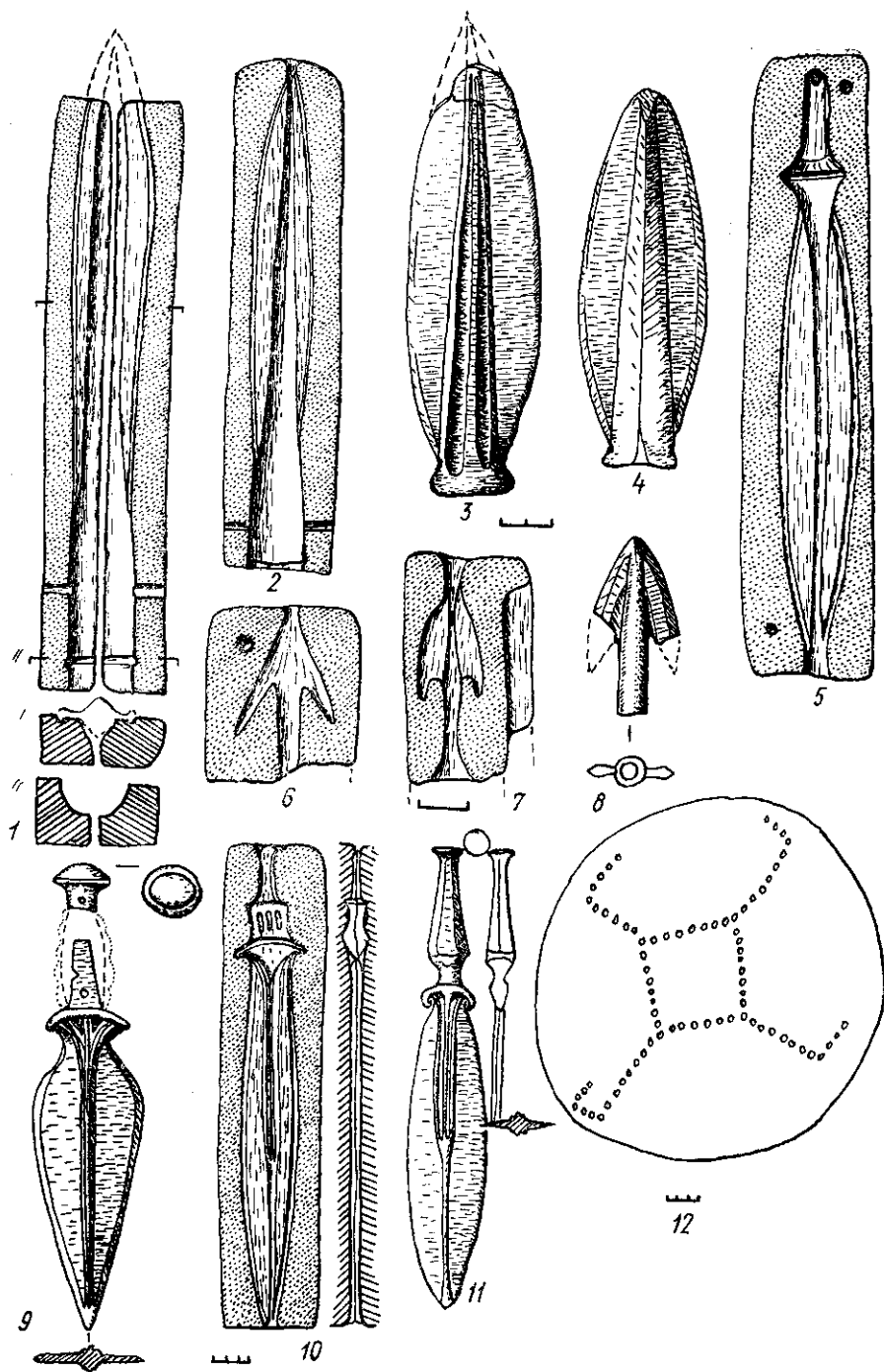

Рис. 1. Типові знахідки північнопричорноморської зброї, що мають аналогії в Східному Середземномор'ї: 1, 2 — Новокіївська ливарна майстерня, 3 — с. Гребені, 4 — с. Обухівка, 5 — с. Заградівка, 6 — м. Херсон, 7 — сел. Слободка, 8 — сел. Суворово, 9—11 — мечі красномазяцького типу: курган біля с. Борисівка, Красномазяцька майстерня, Інгульський скарб, 12 — щит з кургану біля с. Борисівка (реконструкція).

На думку Н. К. Сандарс, знахідки «північної» зброї у пам'ятках Греції свідчать про наймання на службу воїнів із північних регіонів (Балкани та Дунайський) мікенськими правителями¹⁷. Але аналіз наведених вище матеріалів підтверджує, що ця зброя має аналогії лише

¹⁷ Sandars N. Op. cit.— P. 93, 94.

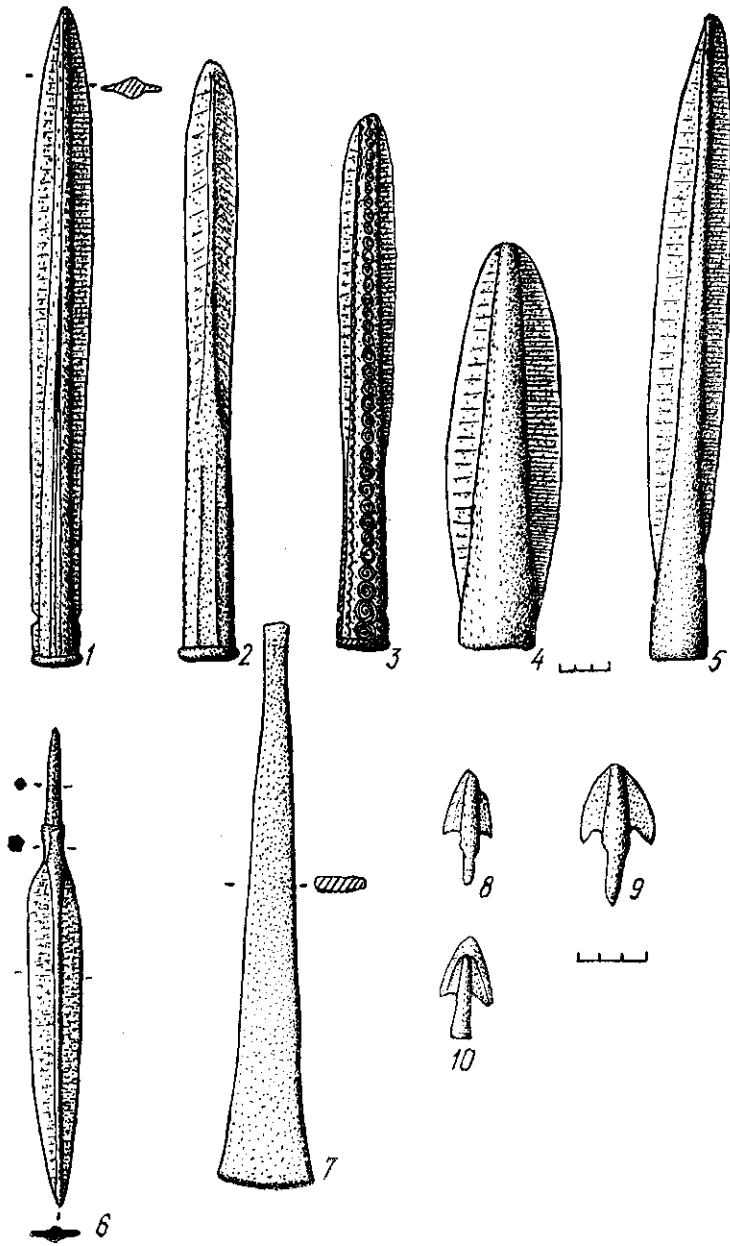

Рис. 2. Знахідки зброї північнопричорноморських типів у Східному Середземномор'ї: 1 — о. Крит, Кнос, Ісопата, п. 3; 2 — о. Крит, Кнос, Зафер Папоура, п. 36; 3 — о. Крит, Арханес; 4 — о. Кіпр, Енкоми; 5 — о. Кіпр, Енкоми, «скарб зброї»; 6 — м. Угарит, скарб; 7 — о. Крит, Кнос, Зафер Папоура, п. 7; 8 — о. Родос, Ялісос; 9 — м. Троя, шар VIIa; 10 — м. Пілос, палац.

в пам'ятках Північного Причорномор'я. На нашу думку, ці знахідки можна розглядати як свідчення першого проникнення вихідців із Північного Причорномор'я у середземноморський регіон.

В добу «навали Народів Моря» характер взаємин між народами Східного Середземномор'я і Північного Причорномор'я змінився. З писемних джерел відомо, що один із північних народів, які взяли участь у навалі «Народів Моря» на Єгипет, називався Шардана, і з'явився на кордонах Єгипту ще в XIV ст. до н. е. — «вони атакували дельту Нілу до Північної війни Рамзеса II (тобто до 1285/6 рр. до н. е.), а в битві при Кадеші Шардана виступають вже як найманці єгипетського вій-

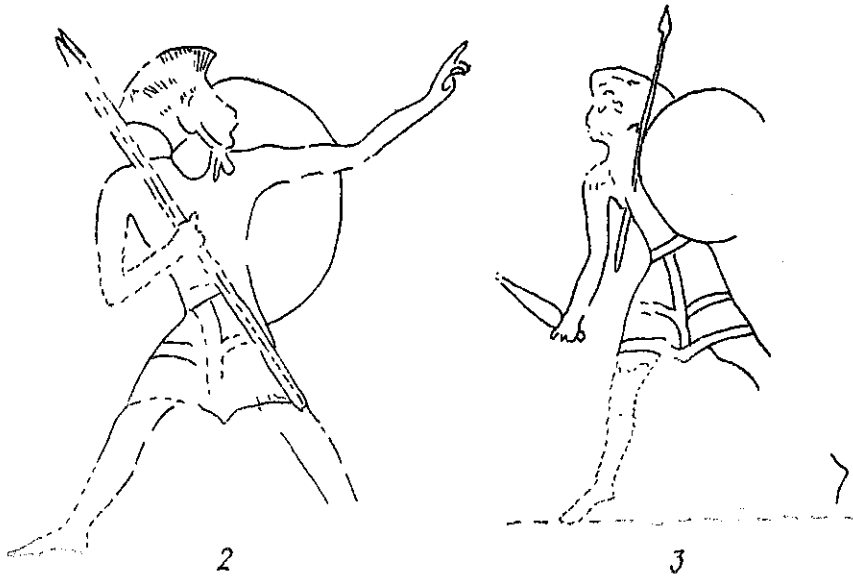

Рис. 3. Давньоєгипетські рельєфи з зображеннями «Народів моря»: 1 — з Луксору, 2, 3 — з Медінет Хабу.

ська»¹⁸. Н. К. Сандарс припускає, що в цій битві представники «Народів моря» воювали і на боці хетів. Цікаво, що на рельєфах із Луксору зі сценами цієї битви Шардана зображені з круглими щитами, аналогічними щиту із сабатинівського поховання поблизу с. Борисівка Одеської області, а союзники хетів — з короткими мечами, аналогічними мечу з того ж поховання¹⁹ (рис. 1, 9, 12; 3, 1). Ці мечі мають широкі гостро-лишкові леза.

¹⁸ *Ibid.* — Р. 50, 161.

¹⁹ Черняков И. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тысячелетия до н. э. — К., 1985. — Рис. 56, 6; 71, 3.

За археологічними матеріалами вимальовується досить складна картина контактів між населенням Північного Причорномор'я та Східного Середземномор'я у цей час. Найяскравіше це проявляється за знахідками різних видів зброї. Так, вістря списів дремайлівського типу було виявлено у похованні пізньомікенського часу в Ставросі, Феса-лія²⁰, у великому скарбі зброї з Енкомі на Кіпрі (рис. 2, 5). Там же, у шарі, пов'язаному із зруйнуванням стародавнього Енкомі (столиці Кіпру того часу) «Народами Моря», знайдено вістря списа з короткою втулкою та широким листовидним лезом (рис. 2, 4)²¹. Він подібний до знахідок у Подніпров'ї із сіл Гребені Ржищівського району та Обухівка Дніпропетровського району (рис. 1, 3, 4).

Кинджал пізнього варіанта красноаяцького типу (ніж типу Н-36 за Є. М. Чернихом²²) (рис. 1, 5) з городища Рас-Шамра (Угарит, столиця однойменного князівства, Сірія) (рис. 2, 6) трапився у складі скарбу, відкритого в шарі, що пов'язується із зруйнуванням давнього Угариту «Народами Моря». З того ж скарбу походить єгипетський меч, оздоблений картушем фараона Мернептаха (близько 1224—1214 рр. до н. е.)²³.

Черешкові вістря до стріл, аналогічні відбитим на ливарній формі із поселення Слободка, походять з о. Родос та з Трої (шар VII а). В Трої таке ж вістря знайдено разом з керамікою сабатинівського типу та з мікенською керамікою пізньоелладського стилю (III В за А. Фурмарк²⁴) (рис. 2, 8, 9). Вістря до стріли з втулкою, аналогічне вістря з поселення Суворове в Одеській області (рис. 1, 8), виявлено у палаці в Пілосі, спаленому наприкінці XIII ст. до н. е. (рис. 2, 10)²⁵.

Вістря до стріл, що мають трикутне перо, довгі кінці лопатей та короткий загострений стрижнеподібний черешок (тип V за Х. Г. Бухгольцем) аналогічні вирізаному на ливарній формі з м. Херсону (рис. 1, 6). Велику кількість їх знайдено на території Греції та Малої Азії у пізньоелладських пам'ятках II та III періодів (грот Тихро; Санаторіум, гробниця 3; о. Делос, Артемісion; Мальті, толос 2; Просумна, гробниці 3 та 34; Троя VI)²⁶. Вони датуються XV—XIII ст. до н. е. і, на думку Х. Г. Бухгольца, свідчать про зв'язки Греції цього періоду з Північним Причорномор'ям²⁷. Знахідка ливарної форми у Херсоні вказує на існування традиції виготовлення таких вістрів у сабатинівських племен, що підтверджує припущення Х. Г. Бухгольца.

На перший погляд матеріалів для розгорнутої історичної інтерпретації замало. Але ми розглянули лише джерела, в яких розповідається про участь у «навалі Народів Моря» східноєвропейських народів. Н. К. Сандарс та Я. Боузек зібрали чимало даних, які дають можливість із впевненістю говорити про участь у цих подіях і народів Балкан та Центральної Європи. Особливу увагу привертають добре датовані знахідки в комплексах (похованнях, скарбах, давніх містах), так чи інакше пов'язаних із конкретними історичними подіями, які згадуються в писемних джерелах. Загалом кількість археологічних знахідок, що дозволяють говорити про участь європейських народів у «навалі Народів Моря», значно перевищує обсяг археологічних залишків інших історичних подій давнини, таких, наприклад, як похід скіфів у Малу Азію.

Археологічні джерела доповнюються іконографічними матеріалами. Так, на єгипетських рельєфах «Народи Моря» часто зображені з круг-

²⁰ *Bulletin de Correspondance Hellinique.*— London, 1986.— CX.

²¹ *Catling H.* Cypriot bronzework in the Meeceanaean world.— Oxford, 1964.— Pl. 14.

²² *Черных Е. Н.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.— М., 1976.—300 с.

²³ *Müller-Karpe H.* Op. cit.— Taf. 151, A3.

²⁴ *Ibid.*— Taf. 213, 12.

²⁵ *Buchholz H.-G.* Die Pfeildlätter aus dem VI Schichtgrab von Mykene und die helladischen Pfeilspitzen // *Jahrbuch des Deutschen archäologischen Institute.*— 1962.— Band 72.— S. 1—58.— Abb. 15, 1; *Sandars N.* Op. cit.— P. 55.

²⁶ *Buchholz H.-G.* Op. cit.— Abb. 12.

²⁷ *Ibid.*— S. 29.

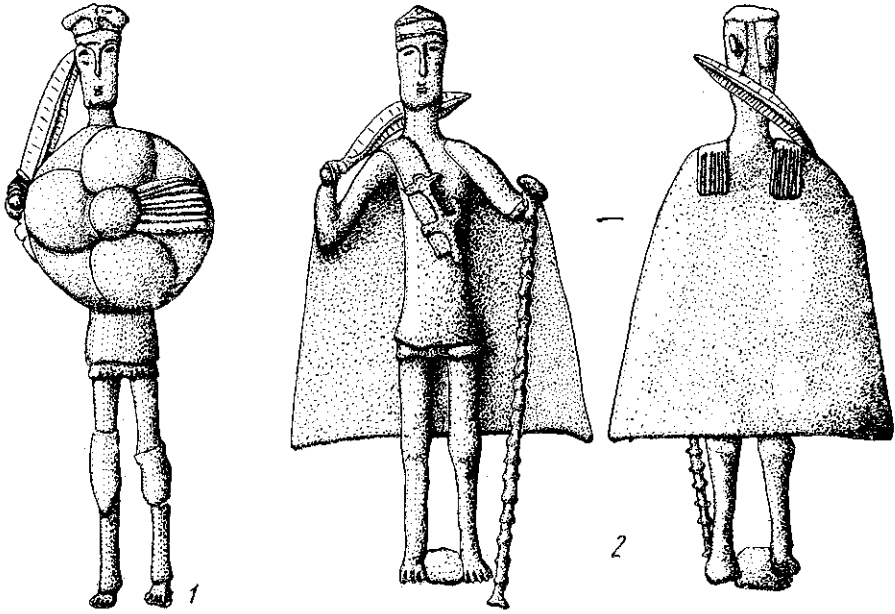

Рис. 4. Бронзові статуетки з о. Сардинія (1, 2).

лими щитами, аналогічними щиту із поховання поблизу с. Борисівка. Вони також тримають у руках по два списи, один з яких коротший від іншого (рис. 3, 2).

Комплекси, що склалися з двох вістрів до списів, один з котрих менший за розмірами і, певно, був вістря до дротика, характерні для Північного Причорномор'я (Красномаяцька та Новокиївська ливарні майстерні)²⁸.

На іншому рельєфі — з Медінет Хабу — зображений воїн, озброєний коротким мечем з листоподібним лезом, що нагадує меч красно-маяцького типу (рис. 3, 3)²⁹.

Слід звернути увагу на бронзові статуетки з о. Сардинія у вигляді воїна з круглим щитом, схожим з аналогом із борисівського поховання, та коротким мечем красно-маяцького типу (рис. 4).

Н. А. Красковська, дослідивши походження сардів (з якими вона пов'язує ці статуетки) — давнього населення о. Сардинія, припускає, що вони — нащадки легендарних Шардана, «що прийшли з Малої Азії разом з іншими «Народами Моря» до Єгипту та Лівії, а потім захопили частину о. Сардинія»³⁰. Бронзові статуетки з о. Сардинія зображають, найімовірніше, Сарда Родоначальника, сина Геракла³¹.

Слід підкреслити, що всі описані вище типи озброєння не мають аналогій серед зброї народів стародавнього Сходу. У той же час вони типові для Північного Причорномор'я пізньобронзової доби.

Звичайно, ідентифікація «північних народів», що брали участь у подіях, пов'язаних з політичною історією Східного Середземномор'я другої половини II тис. до н. е., має здійснюватися із врахуванням широких історичних, лінгвістичних та археологічних джерел. Але сам факт участі племен Північного Причорномор'я у «навалі Народів Моря» на Східне Середземномор'я, передусім на Малу Азію та Левант³²,

²⁸ Черняков И. Т. Указ. соч.—Рис. 51, 54; Гершкович Я. П., Клочко В. И., Евдокимов Г. Л. Указ. соч.—С. 142—158.

²⁹ Черняков И. Т. Указ. соч.—С. 51, 54; Гершкович Я. П., Клочко В. И., Евдокимов Г. Л. Указ. соч.—С. 142—158.

³⁰ Красковская Н. А. Загадочные башни Сардинии // СЭ.—1978.—№ 4.—С. 137—147; Красковская Н. А. Некоторые проблемы дофиникийской колонизации Сардинии // СЭ.—1980.—№ 5.—С. 34—44.

³¹ Красковская Н. А. Некоторые проблемы...—С. 44.

³² Клочко В. И. Археологические свидетельства...—С. 69, 70.

яскраво підтверджують і наведені матеріали. Це відкриває значні перспективи у вивченні стародавньої історії Європи. Зокрема, у хронології певне місце мають посісти абсолютні дати, що подовжують період писемної історії Центральної та Східної Європи до XIII ст. до н. е. Значною мірою успіхи цього вивчення залежать від більш розгорнутих та цілеспрямованих досліджень пам'яток пізньої бронзової доби північного та західного узбережжя Чорного моря, передусім пам'яток сабатинівської культури на Україні.

В. И. Клочко

«НАРОДЫ МОРЯ» И СЕВЕРНОЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

В статье рассматривается один из аспектов связей населения Северного Причерноморья и Восточного Средиземноморья во II тысячелетии до н. э.— проблема участия населения Северного Причерноморья в «нашествии Народов Моря» на Восточное Средиземноморье на рубеже XIII—XII вв. до н. э.

Особое место среди находок в археологических памятниках Северного Причерноморья, которые иллюстрируют связи с Восточным Средиземноморьем, занимают металлические изделия и, прежде всего, предметы вооружения.

В статье собраны находки вооружения северопричерноморских типов в комплексах Восточного Средиземноморья и их изображения на египетских рельефах и бронзовых статуэтках. Все описанные типы оружия не имеют аналогий среди вооружения народов древнего Востока и в то же время типичны для Северного Причерноморья позднего бронзового века. Это позволяет рассматривать их в ряду свидетельств участия населения Северного Причерноморья в «нашествии Народов Моря» на Восточное Средиземноморье.

Установление факта участия европейских народов в «нашествии Народов Моря» на Египет на рубеже XIII—XII вв. до н. э. открывает широкие перспективы изучения истории древней Европы. Прежде всего, в хронологии этого периода особое место должны занять опорные абсолютные даты, позволяющие продлить исторический период в Центральной и Восточной Европе до XIII в. до н. э.

V. I. Klochko

THE "SEA PEOPLES" AND THE NORTHERN BLACK SEA AREA

The paper deals with one of the aspects of relations between population of the Northern Black Sea Area and the Eastern Mediterranean in the 2nd millennium B.C.— the problem of participation of the Northern Black Sea area population in the "invasion of the Sea Peoples" to the Eastern Mediterranean on the border of the 13th-12th centuries B.C.

A particular place between findings in the archaeological monuments of the Northern Black Sea area which illustrate these relations is occupied by metallic articles and, first of all, armours.

Findings of armour of the Northern Black Sea area types in the complexes of the Eastern Mediterranean as well as their representation in the Egypt reliefs and bronze statuettes are reported in the paper. All described types of armour do not have analogies among armours of the Ancient East peoples and at the same time they are typical for the Northern Black Sea area of the Late Bronze Age. It permits considering them in the series of evidences for participation of the population of the Northern Black Sea area in the "invasion of the Sea Peoples" to the Eastern Mediterranean.

Establishment of the fact of participation of the European peoples in the "invasion of the Sea Peoples" to Egypt on the border of the 13th-12th centuries B.C. open wide potentialities in investigation of the history of the ancient Europe. First of all, reference absolute dates which allow prolongation of the historical period in the Central and Eastern Europe to the 13th century B. C. should take a special place in the chronology of this period.

Одержано 31.09.88